

SƏBİNƏ NEMƏTZADƏNİN “ƏLYAZMALARIN BƏDİİ TƏRTİBAT XÜSUSİYYƏTLƏRİNDƏ DİNİ-FƏLSƏFİ ASPEKTLƏR” ƏSƏRİ

Aqil ƏHMƏDOV,

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AÇAR SÖZLƏR: *türk-İslam mədəniyyəti, İslam əlyazmaları, miniatür əsərlər, xətt sənəti, İslam tarixi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Тюркско-Исламская культура, исламские рукописи, миниатюрные произведения, каллиграфия, история ислама.*

KEY WORDS: *Turkic-Islamic culture, Islamic manuscripts, miniature works, calligraphy, history of Islam.*

Müsəlman alimlər bəşər mədəniyyətinin on dörd əsrlik dövrü ərzində dəyərli əsərlər qələmə almaqla dünya elminə töhfələr vermişlər. Bu baxımdan İslam sivilizasiyasının əhatə etdiyi dövlətlərin tarixində yazılı abidələrin, əlyazma əsərlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Xüsusilə əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən İslam əlyazma əsərlərində rast gəlinən miniatürlər və ya əbru nümunələri bu dinin fəlsəfəsinin nə qədər dərin olduğunun göstəricilərindəndir. Əlyazma əsərlərdə tətbiq olunan xəttatlığın isə zahiri olduğu qədər batini mənalarının da öyrənilməsi İslam əlyazma kitab sənətinin daha yaxından anlaşılması və tarixinin araşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İslamın yayıldığı ölkələrdə tədricən müsəlman mədəniyyəti adlanan ümumi ortaq mədəniyyət təşəkkül tapmışdır. Bu ortaq mədəniyyətin yaranmasında İslamı qəbul etmiş bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının da böyük əməyi olmuşdur. Daha doğrusu, İslamaqədərki Azərbaycan mədəniyyəti tədricən İslam məzmunu kəsb etməyə başlamış, mənəvi dəyərlər sahəsində olduğu kimi, maddi mədəniyyət sahəsində də İslam rəmzləri (ələm, ay-ulduz, günbəz, ərəb hürufatı və s.) zamanla üstünlük qazanmışdır [1, s.12]. Beləliklə, ölkələrarası siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi sayəsində Yaxın və Orta Şərq, Şimali Afrika, Cənub-Qərbi Avropa xalqlarının yaradıcılığı ilə dəyişib zənginləşmiş Azərbaycan əlyazma kitabı da X-XII əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq daha da təkmilləşmiş, düzxətli kufi və əyrixətli nəsx xətləri əsasında yeni xətt növləri meydana gəlmişdir [2, s.17]. Burada həmçinin türk-İslam mədəniyyətinin bir-biri ilə vəhdətdə olduğunu görmək üçün ilk orta əsrlər və sonrakı dövrlərdə qələmə alınan əlyazmaların xətt növlərinə diqqət yetirilməli, bədii cəhətdən, obraz və miniatürlər vasitəsilə oxucuya aydınlıq gətirən tərtibat xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli əlyazma kitabı çox mürəkkəb və spesifik hadisədir. O, öz ifadəsini tarixən bir neçə növ yazıda tapmışdır. Onlardan axırıncı on üç əsrdə (VII-

XX əsrin başlanğıcı) ərəb yazısı olmuşdur. İslamın təşəkkül tapmağa başladığı ilk əsrlərdə türk xalqları ərəb əlifbası ilə yanaşı, məskunlaşdıqları coğrafi arealdan asılı olaraq müxtəlif yazı sistemlərindən də istifadə etmişlər [3, s.3]. Bu baxımdan Quranın tam mətninin türkcəyə sətiraltı tərcüməli əlyazmaları da günümüzə qədər gəlib çatmışdır. İstanbuldakı Türk və İslam Əsərləri Muzeyində saxlanılan 1333-cü il (h/734) tarixli əlyazma (N73) onlar arasında xüsusilə dəyərlidir [4, s.31].

V.V.Bartold yazırdı ki, İbn ən-Nədiminin əlyazma əsəri “İslamın ilk dörd əsrinin ədəbiyyatı və elmi haqqında daim başlıca məlumat mənbəyi olaraq qalacaqdır” [5, s.24]. Bu səbəbdən, mövzu üzrə çoxsaylı və dəyərli əsərlərin müəllifi, əlyazmaşünas-alim, ilahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Nemətzadənin ictimaiyyətin elmi mühakiməsinə təqdim olunan “Əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətlərində dini-fəlsəfi aspektlər” mövzulu monoqrafiyası İslam mədəniyyətinin, əlyazma kitab tarixinin öyrənilməsinə işıq tutacaq sanballı əsərlərdəndir. Onu Azərbaycan elmi üçün maraqlı edən cəhətlər İslam tarixi və onun zəngin mədəniyyəti ilə sıx bağlılığıdır. Eyni zamanda, monoqrafiya uzun əsrlər Azərbaycan torpaqlarında intişar tapmış İslam mədəniyyətinin təsiri ilə yetişən azərbaycanlı alimlər tərəfindən ərsəyə gətirilmiş əlyazma əsərlər haqqında məlumatlarla zəngindir.

Müəllif haqlı olaraq vurğulayır ki, əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətlərinin araşdırılması, nəinki tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq, sənətsünaslıq, həmçinin dinin tarixi və fəlsəfəsi müstəvisində tədqiq olunması Azərbaycan əlyazmaçılığının İslam tarixində və müsəlman fəlsəfi fikrinin formalaşmasındakı rolunu təsbit edəcək [6, s.5]. Azərbaycanda əlyazma kitabları geniş yayılmış, qədim dövrlərdən XIX əsrə qədər əsas yazılı mənbə kimi istifadə edilmiş, cəmiyyətin mədəni inkişafına xidmət göstərmişdir [7, s.47]. Müəllif kitabın giriş hissəsində İslam tarixində əlyazmaların yayılmasını şərh edərkən azərbaycanlı müəlliflər haqqında yeni elmi faktları geniş əks etdirmiş, miniatür sənətinin Azərbaycan daxil olmaqla, İslam dünyasında əlyazma kitabının bədii tərtibatının inkişafında oynadığı rolunu müəyyən etmişdir.

Əlyazmaşünas alim burada dövrümüzün məşhur xəttatı, türkiyəli alim Prof. Dr. Muhittin Serinə istinad edərək, gözəl ilahi söz və mənalara xəttin qələm, eşq və imanıyla şəkilləndiyini, müzəhhibin incə fırçasıyla qızıla boyandığını, rəngləndiyini, mücəllidin hünərli əllərində işlənərək iki qapaq arasında şahəsər olaraq kitab halına gəldiyini söyləyir [6, s.4].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan əlyazma kitabı ilə bağlı Ə.Mirəhmədovun, C.Qəhrəmanov, A.Musayeva, Q.Kəndli, A.Xəlilov, İ.Zəkiyev, S.Cabbarlı, A.Əliyev və başqalarının qiymətli tədqiqat əsərləri vardır. Həmin əsərlərdə əsas diqqət ya ayrı-ayrı əlyazma kitablarının öyrənilməsinə, ya dünyanın müxtəlif kitab xəzinələrində saxlanan Azərbaycan abidələrinin qeydə alınmasına, ya da Azərbaycan əlyazma kitabı ilə bağlı ümumi ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinin araşdırılmasına yönəldilmişdir [8, s.6].

Kitabın birinci fəslə İslam kalligrafiyasının yaranma tarixi və inkişaf mərhələlərindən bəhs edir. S.Nemətzadə bu bölmədə islamaqədərki dövrdə və onun meydana gəlməsindən sonra ərəb yazısının dünya incəsənətinə təsirini və geniş yayılmasını göstərərək kufi, əqləmi sittä,

təliq, nəstəliq, qübari, cəli kimi İslam coğrafiyasında tanınan yazı nümunələri haqqında elmi əhəmiyyəti ilə seçilən məlumatlar vermiş, kalliqram və yazı rəsmlərindən ibarət, dərin məzmun əks etdirən nümunələr təqdim etmişdir. Ardınca müəllif ərəb hərflərinin fəlsəfi düşüncədəki yerini şərh edərək hərf və insan arasında olan bağlılığı izah etmişdir. XV yüzilliyin dahi filosof şairi Ə.Cami bu bağlılığın davamı olaraq insan həyatının əsas məqsədinin ilahi qüvvənin yer üzündə, həyatda canlanmasıdır ibarət olduğunu yazır [9, s.4]. Bölmədə həmçinin diqqət çəkən məqamlardan biri İslam xətt sənətində estetik dəyərlərin varlığını mütləq və obyektiv formasında anlaşılması ilə bağlıdır. İslam kalliqrafiyasında fiziki və mənəvi ahəngi ilahi biliklər işığında araşdıran müəllif İslam xətt sənətinin elm və hikmətin təsiri ilə sözlərə dönmüşərək hüsnü-xəttə çevrildiyini yüksək erudisiya ilə şərh etmişdir. Daha sonra İslam kalliqrafiyasının dini əlyazmalardakı tətbiq sahələrinə yer verilmişdir. Müəllif burada akademik Vasim Məmmədəliyevdən sitat gətirərək, səmavi dinlərin sonuncu kitabı Qurani-Kərimin ərəb ədəbi dilinin möhtəşəm abidəsi olduğunu qeyd etmiş, İslam sənətindəki etik davranışların bu dinin yaşam tərzini bildirdiyini bildirmişdir. Bölmənin sonunda S.Nemətzadə İslam əlyazma əsərləri haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək, qələm, kağız və mürəkkəb kimi mühüm detallara aydınlıq gətirmiş, bunların cismani alətlər, əşyalarla meydana gətirilən ilahi həndəsənin bir parçası olduğunu şərh etmişdir.

Əlyazma əsərlərinin təzhibi kimi mühüm problemə həsr olunmuş əsərin ikinci fəslində İslamın intişarı ilə bütün müsəlman coğrafiyasına yayılan təzhib sənətinin (bəzəmənin) xətt sənəti ilə paralel inkişaf etdiyi göstərilmişdir. Quranda istifadə olunan motivlərin və rənglərin ilahi varlığın sonsuzluğuna bir işarə olduğu aydınlaşdırılmışdır. Burada İslam əlyazma kitablarında əsasən həndəsi, çərxi-fələk, çarx kimi naxışlara daha çox rast gəlinəndi bildirilmişdir. Daha sonra müəllif bölmədə təzhib, naturalist, besitar, mücərrəd, simvolik motivlərdən, təzhibin müxtəlif növlərindən bəhs etmişdir. Burada həmçinin əlyazmalarda təzhibin icra olunduğu yerlər paraqrafında müəllif Quranın təzhiblənməsini izah edərkən dayanacaq, kürsü, kənar suyu, zəhriyyə, dibacə, bölüm başı təzhibləri, müşəf gülləri, xatimə, hilyə, məsnəvi, fərman, bərat, mənşur, nikah sənədinin təzhiblərinə geniş yer vermiş və oxucunun diqqətini problemin elmi əhəmiyyətinə çəkmə bilməmişdir.

Əlyazmalarda miniatür rəsmləri geniş şərhinə həsr olunmuş üçüncü fəsilə isə İslam miniatür sənətində dini-fəlsəfi məqamlarla bağlı mətnlərin açıqlanmasında dərin mənə kəsb edən miniatür rəsmlər göstərilmişdir. Burada mifologiyanın əsas qollarından biri olan esxatologiyanın özünəməxsus ifadə tərzini olduğu bildirilmişdir. Miniatürlərdə peyğəmbər mövzusu illüstrasiyalar şəklində və nadir hallarda rast gəlinən mövzular sırasında qeyd olunur. Müəllif burada türk-İslam sənətində tanınmış qadın obrazının miniatürlərdə geniş işləndiyini izah edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir əlyazma ayrılıqda bir sənət nümunəsi, maddi-mənəvi irsimizin yadigarıdır və bu baxımdan xüsusi diqqət və qayğı tələb edir [3, s.6]. Bu səbəbdən əlyazma kitabların cildlənməsindən bəhs edən dördüncü fəsilə cild əlyazma kitabların əsas atributu kimi önə çıxır. Kitabın bu bölməsində müəllif kitab məhfəzləri – cildbəndlərdən,

kitabın cildlənmə üsulundan, klassik cildin hissələrindən bəhs etmiş, kitab qablarının təzyinatı kimi xüsusilə orta əsrlər əlyazma kitablarının müxtəlif cild üsullarını tədqiq etmişdir.

Müəllif İslam əlyazma əsərlərində geniş istifadə olunan əbrü haqqında kitabın sonuncu - beşinci fəslində geniş məlumat vermiş və onun ən tez VIII əsrdən yayılmağa başladığını qeyd etmişdir. Burada əbrü sənətində istifadə olunan materiallar və tətbiq üsulu, əbrunun kağıza köçürülməsi, battal əbrü, darama, get-gəl, şal, bülbül, səpməli battal, səpməli gəl-get, səpməli şal, daraqlı, tərs daraqlı, xəfif, qumlu, xətib, çiçəkli, nəcməddin, zəmin, akkasəli, yazılı və zərəfşahı əbrü növlərini sadalayaraq anlamları haqqında ətraflı şərh vermişdir. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri əbrunun fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Kiçik kainatda gizlənən dərin mənalı mövzulara əbrü sənətində geniş yer verilmişdir. Həqiqətin su və boya ilə əks olunması arif insanlar tərəfindən anlaşılan və batini məna daşıyan məsələlərdəndir. Burada əbrunun Şərqdən Qərbə gəlməsi və yayılması, Mustafa Düzgürmanın “Əbrunamə” əsərində maraqlı məlumatların əks olunduğu bildirilir.

Müəllif əsərin nəticə hissəsində əlyazmaların İslam və Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində mühüm yer tutduğunu geniş şərh edərək müsbət nəticə əldə etmişdir. Həmçinin qeyd olunmuşdur ki, əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətləri müxtəlif elm sahələrini əhatə edən mütəxəssislər – tarixçi, sənətşünas, rəssam, ilahiyyatçı, filosof, şərqşünas və s. tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və dolğun təsəvvür yaranmışdır. Sonda İslam əlyazma kitabları tarixinin öyrənilməsində S.Nemətzadənin “Əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətlərində dini-fəlsəfi aspektlər” mövzusunda ictimaiyyətə təqdim olunan kitabının elmi əhəmiyyəti ilə bağlı məqalədə öz əksini tapmış mülahizələrimizi aşağıda göstəriləndiyi şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- Dünyanın əksər bölgələrini əhatə edən İslam tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi aktual olaraq qalır;
- Orta əsrlər İslam Şərqində geniş yayılmış İslam əlyazmaları dövrün hadisələrinin, mədəni və elmi həyatının öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdəndir;
- Burada diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlərdən biri əlyazma kitabların bədii tərtibatı ilə bağlıdır;
- Əlyazmalarda istifadə olunan miniatürlər, əbrü motivləri və rəngarəng xətt növləri zəngin İslam mədəniyyətinin, müsəlman irsinin, din tarixi və ideologiyasının tədqiq olunması baxımından əvəzsiz rola malikdirlər;
- Bu səbəbdən S.Nemətzadənin oxuculara təqdim olunan elmi-tədqiqat işi İslam əlyazmalarının, onların fəlsəfəsinin, dini aspektlərinin öyrənilməsinə işıq tutan dəyərli mənbələrdəndir;
- Əsərin elmi əhəmiyyətini artıran digər məsələ müəllifin İslamaqədərki və onun meydana gəlməsindən sonrakı dövrlərdə əlyazma əsərlərdə istifadə olunan xətt növlərini şərh etməsi, miniatür, əbrü və mifologiya kimi İslam incəsənəti nümunələrinin dərin fəlsəfi mahiyyətini açıqlaması ilə sıx bağlıdır;
- S.Nemətzadə təkə kufi xəttinin 6 növü haqqında maraqlı məqamları qeyd etmişdir;

• Əsəri maraqlı edən cəhətlərdən biri də İslam coğrafiyasına daxil olan Azərbaycanla bağlı əlyazma kitabların araşdırılmasına yer verilməsidir. Müəllif orta əsr Azərbaycanının İslam sivilizasiyasının inkişafına verdiyi töhfələrini, azərbaycanlı alimlərin əsərlərini xüsusilə qeyd etmişdir.

Monoqrafiyanın sonunda verilmiş termin və izahlar, illüstrativ materiallar Səbinə Nemətzadənin əlyazma sənətlərinə dair tədqiqatının elmi dəyərinin daha da artmasını təmin etmişdir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, əlyazmaşünas alim Səbinə Nemətzadənin “Əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətlərində dini-fəlsəfi aspektlər” adlı monoqrafiyası bu sahədə aparılan ilk fundamental tədqiqat əsəridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: 2009, 420 s.
2. Ələsgərova İ. Azərbaycan kitabının bədii və texniki tərtibat tarixi. Bakı: Təhsil, 2015, 280 s.
3. Kazımi P.F. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı: 2008, 176 s.
4. Nağısoylu M. Ortaçağ Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərinin əlyazmaları: özəllikləri və elmi dəyərləri // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Əlyazmalar yanmır” (elmi məqalələr toplusu), № 1, 2015, s. 31-35.
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
6. Nemətzadə S.Ə. Əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətlərində dini-fəlsəfi aspektlər. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 208 s.
7. Xələfov A.A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslik. 2 hissədə. 1-ci hissə. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 328 s.
8. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı: Elm, 2009, 224 s.
9. Nağıyeva C. Əbdürrəhman Cami əsərlərinin Bakı nüsxələri. 2 cildə. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2009, 327 s.
10. Əliyeva A. Maddi-mənəvi xəzinəmizin Naxçıvanla bağlı yazı abidələri // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi əsərlər, № 1(6), 2018, s. 76-79.
11. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı: “ABC” nəşriyyatı, 2012, 316 s.
12. Musalı-Səmədova V.A. Mətnlərin nəşrə hazırlanması problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 261 s.
13. Вклад мусульман в мировую цивилизацию / А.Абусулейман, Л.М.Сафи, С.А.Ахсани, Д.А.Сиддикуи, М.Б.Ахмед, М.Шариф, П.М.Райт. Баку: Общественное объединение «Идрак», 2008, 180 с.

Агиль Ахмедов

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ САБИНЫ НЕМАТЗАДЕ «РЕЛИГИОЗНО-
ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ В ОСОБЕННОСТЯХ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ РУКОПИСЕЙ»**

РЕЗЮМЕ

Монография является одним из внушительных трудов, имеет научное значение с точки зрения изучения исламской культуры и истории рукописных книг. Исследования особенностей оформления рукописей не только представляет интерес с точки зрения историографии, источниковедении, искусствоведении, также расследования произведения в направлении истории религии и философии, определит роль в формировании мусульманской философской мысли и в истории ислама азербайджанской рукописной культуры.

В статье анализируются научные результаты произведения «Религиозно-философские аспекты в особенностях художественного оформления рукописей» доцента Сабины Нематзаде. Перечисляются религиозно-философские аспекты в изучении культуры исламских народов и тюркско-исламской цивилизации.

Agil Ahmadov

**SABİNA NEMATZADEH'S WORK ON "RELIGIOUS-
PHILOSOPHICAL ASPECTS IN THE ARTISTIC DESIGN
FEATURES OF MANUSCRIPTS"**

SUMMARY

The monograph is one of the impressive works and has scientific significance from the point of view of studying Islamic culture and the history of manuscript books. Studies of the design of manuscripts are not only of interest from the point of view of historiography, source study, art criticism, but investigating the work in the direction of the history of religion and philosophy, will also determine the role of Azerbaijani manuscript culture in the formation of Muslim philosophical thought and in the history of Islam.

The article analyzes the scientific results of the Associate Professor Sabina Nematzadeh's work on "Religious and philosophical aspects in the artistic design features of manuscripts". Religious and philosophical aspects in the study of the culture of Islamic peoples and the Turkic-Islamic civilization are noted in the article.